

SZEMLE

A boszorkányüldözés történeti távlatai, perspektívái

Klaniczay Gábor: A boszorkányüldözés története. Balassi Kiadó, Bp. 2022. 438 old. (Vallásantropológiai tanulmányok Közel-Kelet-Európából 13., sorozatszerkesztő: Pócs Éva, felelős szerkesztő: Hradeczký Moni)

Klaniczay Gábor 2022-ben megjelent tanulmánykötete már a címével is megragadja az olvasó figyelmét. A könyv érdekesítő címe jelzi a kötet nagyratörő célját is: a szerző célja a boszorkányüldözésnek mint sokoldalú és bonyolult jelenség történetének feltárása. A cím ezzel egyúttal utal a kötet elsődleges megközelítésmódjára is, mégpedig a vizsgált jelenség történeti szempontból való tárgyalására. A kötet azonban korántsem annyira monografikus, mint ahogyan erre a cím utalni látszik: a szerző a könyvben nem a boszorkányüldözés nagynarratíváját szeretné megírni, illetve ismertetni, sokkal inkább a téma kutatásának eddigi érdemeit és eredményeit összegzi, támpontokat ad a témában rejlő eddig még feltáratlan szempontok és jelenségek értelmezéséhez. Ilyen szempontból a kötet inkább a téma tudomány-, de főként kutatástörténeti monográfiájának tekinthető.

A boszorkányság mint jelenség joggal vonta magára az elmúlt évtizedekben a tudományos érdeklődést, hiszen már önmagában véve „olyan téma, amely átível a tudományágakat elválasztó határokon, és gyümölcsöző cserekapcsolatokat tesz lehetővé olyan különböző kutatási területek között, mint a jog, a társadalom, valamint a kultúra története, a hiedelemrendszerek, a (népi) mágikus képzetek és tevékenységek folklórja”. (234.) A tanulmánykötet mindvégig követi ezt az ímént említett interdiszciplináris vonalat, különböző tudományterületek kutatási eredményeit összegzi és hasonlítja össze. A szerző a kötet előszavában pontos ismertetést ad a témában való kutatásról és kötet összeállításának

előzményeiről. Leírja, hogy a boszorkányüldözés témájával 40 éve foglalkozik, kutatásának középpontjában elsősorban maga a jelenség áll, nem az áldozatok szempontja felől közelít a tárgyhoz. Bár a kötet elsősorban európai, főként kelet- és közép-európai viszonylatban mutatja be a boszorkányüldözés kutatástörténeti eredményeit, nem mulasztja el a más kontinensek (főként Amerika és Afrika) boszorkányságtörténeteit vizsgáló tudományos munkák eredményeinek számbavételét sem. Ez a kutatás alapossága mellett a szerzőnek arról a meggyőződéséről is tanúságot tesz, miszerint a boszorkányüldözés története szükségszerűen nemzetközi történelem. A kötetben a térbeli összehasonlítás mellett az időbeli is jelentős szerepet kap. Ez a szerző azon álláspontjának köszönhető, amely a boszorkányüldözést összetett történelmi jelenségként látta, amelyet a koronként változó értelmezések hosszú tradíciója nélkül nehéz megérteni. Éppen ezért tartja fontosnak az összehasonlító történelmi vizsgálatot mint kutatási szempontot, amely figyelembe veszi a helyi és nemzetközi folklórelemek szüntelenül átalakuló, módosuló keveredését.

Kutatásai során elsősorban ezek a kérdések foglalkoztatták: „Kik, miért, hogyan vádaskodtak, milyen jogi keretek tették lehetővé, hogy helyt adjanak a többnyire képtelen vádaknak, milyen volt az a mentális, kulturális és vallási univerzum, ahol az efféle vádak hihetően hangzottak?”. (7.) A kötetet 17 saját tanulmány alkotja, ezek közül a legrégebbi 30 évvel ezelőtt íródott, a legújabb pedig az elmúlt évben jelent meg. A tudományos írások egy része eddig

Nagy Emese Ingrid (1997) – doktorandusz, Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Magyar Irodalomtudományi Intézet, nagyemeseingrid@yahoo.com

a kötetet leszámítva önállóan csak idegen nyelven jelent meg, ezeket a kötet fordításban adja közre. Szakmai alaposásra utal az is, hogy ezeket a fordításokat Kis-Halas Judit és Kristóf Ildikó készítette, akik mindketten maguk is a téma szakértői; ahogyan az is, hogy ezen írások jelentős részét tudományos műhelyekben, valamint a Pócs Éva által vezetett boszorkányságkutató tudományos munkacsoportban már bemutatták és megbeszélték. A kötet előszavából kiderül az is, hogy a szerző sok változtatást nem tett hozzá az egyszer már önállóan megjelent írásaihoz, a tanulmányok alapvetően azt az álláspontot képviselik, amelyet megírásukkor vallott a szerző.

A tanulmánykötet öt nagy fejezetre tagolódik, ezeket követi a válogatott bibliográfia, a forrásjegyzék, külön a szakirodalmi jegyzék, a névmutató, amelyet Kis-Halas Judit állított össze, ezt követi a képjegyzék, majd a képmelléklet. Az első fejezet az *Általános keretek* címet viseli, és három tanulmányt tartalmaz. Ezekben a szerző több szempontú megközelítést alkalmazva próbál rávilágítani az európai boszorkányüldözések történetének kialakulására, különös hangsúlyt fektetve a boszorkányság kultúr-történetére, azon hatásoknak és tényezőknek bemutatására, amelyek a boszorkánymitológia kialakulását meghatározták. Ebben a fejezetben megpróbálja ismertetni, hogy kiket, hogyan és milyen körülmények között tekintettek boszorkánynak, milyen különbségek és hasonlóságok állhattak fenn boszorkányok és szentek között (bináris oppozíció vagy elmosható/elmosódó határok?), megkísérli feltérképezni a boszorkányüldözések vallási és társadalmi okait, valamint a vádaskodások mögötti konfliktusok hátterét. Különös jelentőséget tulajdonít a boszorkányszombat képzetének, sokat foglalkozik a boszorkányszombat mítoszának kialakulásával, mindazokkal a hatásokkal, amelyek elősegíthették ennek kialakulását, illetve mindezek következményeit, további hatásait. Ebben a fejezetben viszont nem bocsátkozik részletekbe, nagy vonalakban tárgyalja a boszorkányszombat kialakulásának lehetséges antropológiai, pszichológiai, nyelvi, képi és történeti magyarázatait.

A következő fejezet a *Szentek, sámánok, boszorkányok és ördögök* nevet viseli. Ebben a fejezetben

részletesebben tárgyalja a boszorkánymitológia szereplőit, helyszíneit és visszatérő motívumait. A fejezet első tanulmányában, elsősorban a Pócs Éva kutatásaiból kiindulva, néprajzi megközelítésben próbálja felhívni a figyelmet a rontás és a gyógyítás, a maleficium és a csoda narratív struktúráinak hasonlóságaira és a hozzájuk fűződő sajátos hiedelmekre. Erre a középkori magyar szentek legendáiban előforduló büntetőcsodák elemzését hozza fel példaként.

A már említett több szempontú megközelítést igazolja az is, hogy a boszorkányüldözés jelenségét, valamint a boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmeket is több oldalról közelíti meg. A jelenség tanulmányozásakor a népi és jogi oldal mellett fontosnak tartja behozni az egyház álláspontját is a témával kapcsolatban. Példáit nemcsak a perszövegekből és a népi elbeszélésekből veszi, hanem ugyanígy bevonja az egyházi írók boszorkányságról szóló írásait, démonológiai traktátusait is. Ennek nagyon érdekes példája a *Transz és szkepticizmus Johannes Nider Formicarius című traktátusában* nevet viselő tanulmánya, amelyben nemcsak ismerteti a 15. századi domonkos szerzetes erről vallott nézeteit, hanem arra is rámutat, hogy milyen szerepe lehetett ennek a műnek a boszorkányszombat újszerű képzetének elterjedésében. A bázeli zsinat nyomait magán viselő traktátus egyik érdeme, hogy a későbbi boszorkányüldözési kézikönyvek jelentős mértékben támaszkodtak erre a műre, a boszorkányhit egyes részeit erre vezetik vissza. Nider műve hitelesen tükrözi a 15. századi heves viták hatását a misztikus-vizionárius szentséggel és a boszorkánysággal kapcsolatban. A kötet tulajdonképpen exemplumgyűjteménynek is tekinthető, amelyben transzba vagy eksztázisba esett személyek történeteit, vallomásait írja le. Egy keretben tárgyalja a mennyei és az ördögi látomásokat. A kötet mellett, hogy a boszorkánymitológia elemeinek feltáráshoz értékes támpontokat nyújt, valóságúhen tükrözi azt a problémát, hogy egy adott korszakban sokszor az egyházi emberek vagy az inkvizítorok sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy az elmesélt látomások és próféciák milyen eredetűek (isteni vagy ördögi), honnan valók. Gondot okozott ugyanígy a valódi és a hamis, illetve színlelt eksztázisok esete is.

A tanulmány alapos elemzéssel tárja fel a megszállottak, a szentek, a sámánok és a táltosok szerepét a boszorkányszombat sztereotípiájának kialakulásában. A boszorkánymitológia néhány motívumának a sámánisztikus szubsztrátumból, illetve a tündérmitológiából való átörökítését, származtatását Carlo Ginzburg és Pócs Éva kutatásaira alapozza. (125.) A sámánizmus és a keresztény szentkultusz közötti hasonlóságok tárgyalásakor pedig Peter Brown kutatásaira hivatkozik. (127.) Ebben a tanulmányban nagyon sok olyan probléma jelenik meg, amelyek a kötet további tanulmányaiban is felbukkannak, tovább árnyalódnak. Ilyen például a bűnbak-karakterológia, a nőikkel szembeni bizalmatlanság (különösen a vizionárius nőszentekkel szemben), az eretekmozgalmak és a kínvallatások hatása, a tipológiai rokonság az élő szentek és a boszorkányok között (mindkettőt természetfeletti képességekkel ruházzák fel). Ezek közül a tanulmány keretein belül maradvaként érdemel különösebb figyelmet. Az egyik a boszorkányszombat kialakulásának hatása, amely jelentősen megnövelte a vádaskodások gyakoriságát. A 15. századtól kezdve a boszorkányokat már nem magányos rontó személyekként látták, hanem egy szervezett szekta tagjaiként. „Ez a boszorkány nem egyszerűen a maga hasznára ügyeskedik, elloppja a tehén hasznát, hétköznapi bosszút áll a sérelmekért, mint a falu «hagyományos» boszorkánya, hanem szektába szerveződve, csoportosan, ördögi segítséggel fosztogat, hatékony eszközökkel, porokkal mérgez, és rombol mindent. Nem egyszerű szerelmi varázslatot űz, vágyat gerjeszt vagy impotenssé tesz, hanem csecsemőt pusztít, gyilkol, sajátjait és másokéit (az anyjuk méhében, a szülők ágyában), nem egyszerűen erkölcstelen, hanem rendszeres, perverz, kegyetlen orgiák résztvevője, az ördög szeretője.” (157.) A másik a vizionárius élő szent és a boszorkány közötti tipológiai hasonlóság, ugyanazon érem két oldala, a két figura ambivalens összemosódása. Ezen a ponton tartja a szerző fontosnak kiemelni, hogy a 15. században a hagiográfia és démonológia ugyanarról a töről fakadt. A társadalmi kontextust illetően azonban szintén érdemes megemlíteni, hogy „(...) a szent és a boszorkány éppenséggel két, egymással

konfliktusban lévő rendszerbe illeszkedik. Az egyik, a szentké (és tisztelőiké), minden látványos végső fellángolása ellenére szétesőben van, a másik, a boszorkányoké (és mindenekelőtt a boszorkányvád-lóké) pedig felemelkedőben. És egyre gyakrabban fordul elő, hogy a késő középkori élő szentek Jeanne d’Arc sorsára jutnak: átkerülnek egyik rendszerből a másikba”. (162.)

A következő tanulmányok is ugyanezt a vonalat követik: újabb példák és kutatási eredmények áttekintésével mutatják be a boszorkányokkal kapcsolatos vádaskodás szociológiai hátterét, rendszerezik a csoda- és a rontáselbeszélések narratív struktúrájának hasonlóságát a narratívumok sorozatának összevetésével, tovább fejtegetik a boszorkányszombat-mitológiának eredetét, bemutatják az ezekkel kapcsolatos vitákat az eddigi tudományos kutatásban. Összegzik olyan kutatások eredményeit, amelyek újrafogalmazták a szent és a szentségtelen viszonyáról alkotott képet. Ennek a fejezetnek a keretében a mentalitástörténeti változások számbavételekor, illetve magyarázatakor a szerző különösen figyel a jelenség interkulturalitására. A reformáció ördöggképéről szóló tanulmányában három különböző kultúrához tartozó művet hasonlít össze azonos szempontok mentén: Bornemisza Péter Ördögi kísérteteit, Nider Formicariusát és Luther Márton asztali beszélgetéseit. Elemzésében kifinomult módon látta a mentalitástörténeti változások hatásait, hanem a jelenségek közötti kapcsolatokat is, a motívumok kultúrák közötti keveredését. Röviden csak egy példát említek: Luther is sokat foglalkozik ezzel a témával, egy egész katalógust állít össze az ördöggel kapcsolatos népi hiedelmekről, amelyek egy jelentős része Bornemisza ördöggképére is hatással volt. A német ördögfolklor egy része az ő közvetítésében került át Magyarországra.

Ebben a fejezetben említi meg azt is, hogy ezek a népi történetek sok esetben mennyire hasonlítanak a boszorkányperek tanúvallomásaihoz. Ezzel kapcsolatban is figyelemre méltó következtetésre jut. A kikényszerített vallomásokkal kapcsolatban írja: „(...) a boszorkány bűnbakfigurája épp ezeknek a kínvallatással kikényszerített meséknek a segítségével

sűríti magába mindazt, amit a kor morális gondolkodása kárhozzat: a «tombolást, táncolást, részegséget, paráználkodást» (a 16. században sorra tiltják be a karneváli típusú néptünnepeket)”. (191.)

Pócs Éva kutatásaira hivatkozva számol be arról, hogy a boszorkánymitológia európai viszonylatban általános képéből mit vett át a magyar folklór, mit adott hozzá, és mi az, amit nem tudott belőle befogadni. Itt ejt szót a már említett tündérhiedelemről, valamint a szépasszonyokkal kapcsolatos népi elképzelésekről. Erre most szintén csak egyetlen példát említek: magyar viszonylatban a boszorkányszombat vezetője nem az ördög, hanem a tündérkirálynő. Ebben a fejezetben esik szó a vallásos beszédaktusok szerepéről és hatásáról is. Szintén Pócs Éva kutatásai alapján értekeznek a ráolvasásokról, a rábőjtölésekről, valamint a csodaelbeszélések három történeti típusáról.

A következő fejezet a *Boszorkányüldözés Magyarországon és Közép-Európában* címet viseli. Ez a fejezet számbeli adatokat közöl arról, hogy melyik országban milyen időközönként mennyi embert fogtak perbe és végeztek ki boszorkányság vádjával, valamint arról, hogy ennek a nemek szerinti aránya hogyan nézett ki. Ebben a részben a szociális és a jogi szabályozás felőli megközelítés válik hangsúlyosabbá. A boszorkányperek szociológiai oldalát vizsgálva feltárja a vádaskodáshoz vezető társadalmi feszültségeket, a vádak esetleges katalizátorait vagy hasonlóan működő tényezőit, valamint ezeknek jogi oldalát, amelynek kimagaslóan nagy szerepe volt. Egymás mellé helyezi a különböző európai országok boszorkányüldözési hullámain, és összehasonlítja azokat. Ebben a fejezetben terítékre kerül néhány további fontos jelenség és probléma is. Az egyik a mágia elleni radikális fellépés, amely egyúttal „a hagyományos népi gyógyítás harcias megbélyegzéséhez, diabolizálásához vezetett”. (227.) A másik a boszorkányokat vádoló, illetve leleplező sámánisztikus varázslófigurák esete, valamint a boszorkányok megítélésének még problematikusabb ambivalenciája. Annak hiedelme, hogy léteznek rontó és gyógyító boszorkányok, valamint az a fenntartott elképzelés, amely szerint aki gyógyítani tud, az

rontani is képes. Így a népi látók, nézők, gyógyítók és sámánok sem kerülhették el, hogy ne keveredjenek bele a kora újkori boszorkányperekbe vádlókból a vádlottak helyébe. A tanulmányokban a vádaskodók csoportjainak újfajta tipologizálására is sor kerül: notórius vádaskodóknak számítanak a kvártélyos német katonák, a gyerekvándlók (unokák, akik máglyára küldték nagyanyjukat dicsekedésükkel), a boszorkánymitológia népi szakértői (gyógyítók, nézők, látók), valamint a bűnüket megbánó boszorkányok.

E fejezet tanulmányai izgalmas következtetéseket fogalmaznak meg főként a magyarországi boszorkányüldözésekről. A jól dokumentált kolozsvári boszorkányperekből például kiderül, hogy ezen perek vádjai sajátos szimbolikus rendszert követnek, és bár háttérükben fellelhetők nemzeti, illetve kulturális különbségek, nem redukálhatók pusztán társadalmi indítókokra. „A boszorkányvádnak ez a végső változata inkább egy körülmektől értelmezést kívánó, összetett terapeutikus-narratív-mitológiai konstrukció, nem pedig valamiféle egyértelmű tanúságtétel az adott közösségen belüli, a vádak háttérében meghúzódó társadalmi konfliktusról.” (240.) Ezekben a perekben tudós démonológiából vett elemek kiegészülnek a naiv népi okoskodással. Nehéz volna pusztán ennek a „mitológiai magnak” a felállítását. A problémát, de a további kutatási irányokat is jelzi a következő idézet: „Minél többet tudunk meg a boszorkányság történeti, antropológiai jellegzetességeiről, annál több izgalmas rejtéllyel és ellentmondással kell szembesülnünk. Miközben úgy tűnik, hogy az egyéni esetek, a helyi vagy regionális üldözések visszatérő mintákat követnek, a háttérben meghúzódó feszültségek, az érintett személyek szenvedélyes vallomásai és különös fantazmagóriái folyamatosan újabb és újabb tanulságokkal szolgálnak a történeti, társadalmi, kulturális és regionális különbségekről”. (235.)

A könyv következő fejezete a boszorkányüldözés jelenségének magyarországi kutatásáról ad rövid összefoglalást. Ez a fejezet inkább kritikakerülő tanulmányelemzéseket tartalmaz a már említett boszorkányságkutató munkacsoport tagjainak kutatásairól. Ezeket azonban a szerző nemcsak összegezi és értékeli, hanem kiegészíti saját kutatásai eredményeivel,

helyenként újabb szempontokat javasol, kiemeli az eddigi kutatások még kiaknázatlan jelenségeit és irányait, konkrét elemzési szempontokat ad. Az utolsó fejezet (*A boszorkányüldözés folytatódik*) csupán egy írásból áll, amely a boszorkányüldözés jelenségének egy különleges esetéről számol be 21. századi magyarországi viszonylatban.

Klanciczay Gábor legújabb tanulmánykötetének nagy érdeme, hogy jól kidolgozott szempontok alapján foglalja össze 40 év kutatási eredményét, a téma magyarországi és nemzetközi szakirodalmának

alapos ismeretében összegyűjtve és rendszerezve az elmúlt évtizedek boszorkányüldözéssel foglalkozó történelmi, néprajzi és antropológiai irányultságú kutatásai fejleményeit. A könyv egységes és színes képet ad a boszorkányüldözés jelensége mögött meghúzódó emberi, közösségi, társadalmi, etnikai, vallásfelekezeti feszültségek komplexitásáról, valamint a bűnbakképzés folyamatos újratermelődésének lehetséges okairól.

Nagy Emese Ingrid

A „vallásos mesék” Jézus-mintázatai

Bálint Péter: Jézus-mintázatok a népmesékben. Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, Bp. 2022. 547 old.

Bálint Péternek az elmúlt évben két, népmesét vizsgáló tanulmánykötete is megjelent a Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány gondozásában. A *Meseértelmezések* című tanulmánykötet a szerző utóbbi tíz évben közölt tudományos írásából született válogatás, míg a *Jézus-mintázatok a népmesékben* című tanulmánykötet egy tematikailag összefüggő, monografikus igényű munka. Ebben az írásban az utóbbi tanulmánykötet ismertetésére vállalkozom.

A szerző igen gazdag szaktudományos publikációval rendelkezik a mesekutatás terén, szinte két évtizede kutatja a Kárpát-medencei népmesehagyományt, melynek eredményeképpen a fent említett két munkáján kívül még számos tanulmánykötetet, mesegyűjteményt, publicisztikai írást közölt. A megjelent írások tematikáját figyelemmel követve úgy tűnik, hogy az utóbbi pár évben a szerző figyelme a „vallásos mesékre” irányult.

A kötet hiánypótló munkának tekinthető, elsősorban azért, mert részletesen foglalkozik a Kárpát-medencei népmesehagyomány vallásos mesenarratíváiból kirajzolódó Jézus-mintázatokkal, melyet eddig sem az európai, sem a magyar folklórkutatásban nem elemeztek átfogóan, másrészt pedig azért, mert a

kötetben forrásként kiválasztott varázsmesék által újraértelmezi a Kárpát-medencei mesenarratívák vallásos tematikájú besorolását (egyébként ugyanezt a célt szolgálja az általa szerkesztett, 2019-ben megjelent „*Vallásos mese*”. *Szöveggyűjtemény* is, mely a *Fabula Aeterna* sorozat 11. köteteként a Didakt Kft. kiadásában látott napvilágot Debrecenben).

A szerző célja a konkrét mesenarratívákon keresztül, a szövegek hermeneutikai aspektusú szoros olvasásával és az egyes mesetípusokon belül fellelhető mesevariánsok összehasonlító vizsgálatával kimutatni, megragadni a mesemondók egyéni, sajátos hitélményét, a bibliai szövegek egyéni értelmezéseit és ezáltal megkísérelni – a lokális és keresztény gondolkodású közösségek sajátos népi vallásosságát érintve – a Jézus-mintázatok szövegbeli feltárását.

A kötet előszavát követően tizenhat önálló címmel ellátott tanulmányt olvashatunk, melyeket tematikailag a Jézus-mintázatok kapcsolnak össze. Annak ellenére, hogy a kötet különálló tanulmányokat sorakoztat fel, és a szerző látszólag nem csoportosította ezeket alegységekre, bizonyára mert ezek egyenként is olvashatóak, mégis az egyes tanulmányok tematikai egységekként is összeolvashatók, így a recenzióban

Luka Éva (1989) – doktorandusz, Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, levike@yahoo.com